

OROL VA OROLBO‘YI MUAMMOLARINING KELIB CHIQISH SABABLARI

Ismoilova Nodira Sodiqjon qizi
Turaqulova Zebo Shaymardanqizi
Akramova Gulnora Axrorjon qizi
Axmadaliyev G‘ayratjon Valijono‘g‘li
Farg‘ona Politexnika instituti
MMTX 98_20 guruhi talabalari
Telefon: +998936002622

Kalit so‘zlar: chuchuk suv, Orol xavzasi, cho‘llanish, sho‘rlanish, axoli salomatligi, Amudaryo, Sirdaryo, suv sarfi, yer osti suvlari, iqlim, xarorat, namlik, kaspiy ko‘li, kanal, muhofaza

Hozirgi kunda tabiatning noyob tuhfasini bo‘lgan Orol dengizining qurib borayotganligi butun dunyo muammosiga aylanayotganligi hech kimga sir emas. Orol dengizi quruqlikdan o‘rin olgan, suvi oqib chiqib ketmaydigan, sho‘r dengiz va ko‘l xislatlariga ega bo‘lgan suv havzasidir. U Turon pasttekisligida, Qozog‘iston va O‘zbekiston respublikalarining tropik cho‘llari tashqarisida joylashgan. Shimoliy qirg‘og‘i asosan tik, g‘arbiy qirg‘og‘i yotiq (250 metrgacha), janubiy va sharqiy sohillari pasqam joylardir. Iqlimi kontinental (qishi sovuq, yozi issiq). Dengizga Amudaryo va Sirdaryo suvlari quyiladi va bug‘lanish evaziga muvozanatda turadi. Bir vaqtlar Orol dengiziga suv beruvchi Amudaryo va Sirdaryo Kaspiy dengiziga quyilgan. Keyinchalik Nurota va Tomdi tog‘lari qadrostlagach Sirdaryoning yo‘li to‘silib, Farg‘ona vodiysidan chiqaverishda shimolga burilib, Qoratog‘ tizmalari bo‘ylab janubi-g‘arbdan Ustyurtgacha o‘ziga yo‘l ochgan. 1960-yillargacha Orol dengizi nisbatan barqaror edi. Amudaryo va Sirdaryoning dengizga quyiladigan suvlarini yillik hajmi 58.9 km^3 , yog‘in-sochin hamda dengiz yuzasidan bug‘lanib turadigan suvlarning yillik miqdori 9 km^3 jami $67,9 \text{ km}^3$ ni, dengiz chuqurligining ko‘p yillik o‘rtacha ko‘rsatkichi 53 metrni, suv egallagan maydon $66,09 \text{ ming km}^2$ ni, suv hajmi 1062 km^3 ni, eng chuqir joyi 69 metrni, sho‘rlanish darajasi esa 9,6-10,3% ni, orollar soni 1100 dan ortiqni tashkil qilardi.

Keyingi 10 yilliklar mobaynida qishloq xo'jalik yerlarini sug'orish va sanoat korxonalarini rivojlan tirish uchun qaytarilmas suv iste'molining o'sishi, shuningdek, ko'p yillik qurg'oqchilik Orol dengiziga daryo suvlari quyilishini asta -sekin kamayishiga olib keldi.

Orol dengizi muammosining kelib chiqishiga sabab bo'lgan ikkinchi omil 1959-67-yillarda qurilgan Qoraqum kanalidir. Uning uzunligi 950 km bo'lib, dastlabki 450 km qismida kema qatnovi yo'lga qo'yilgan. Ushbu kanal Amudaryodan sekundiga $300m^3$ suv oladi. Kanal o'zaniga uchta yirik suv omborlari qurilgan. Qoraqum kanalining ishga tushirilishi bilan Orol sathi keskin pasaya borgan. Ma'lumotlarga qaraganda, bu kanalda suvning havoga bug'lanishi va qumga shimilib ketishi hisobiga har yili 5 million m^3 suv yo'qolar ekan. Orol dengizi muammosi kelib chiqishining yana bir sababi - ayrim suv omborlari noqulay joylarga qurilganligidir. Hozirgi kunda O'rta Osiyo respublikalari hududida 50 dan ziyod suv omborlari mavjud bo'lib, shundan 23 tasi O'zbekiston hududida joylashgan Chordara, Tuyamo'yin, Andijon suv omborlari noqulay joylarga qurilganligi sababli atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatdi, juda ko'p miqdordagi suvning behuda bug'lanishiga va yerga singib yon atrofdagi yerlarning meliorativ holati yomonlashishiga olib keldi. Natijada 2004-yillarning boshlariga kelib, Orol dengizining sathi 53,4metrdan31 metrgacha pasaydi. Dengiz suvining hajmi 115 km³ gacha qisqardi. Suvning sh o'rlanish darajasi 6-12 barobarga oshib, dengiz o'z sohillaridan 100-120 km ga chekindi va qurib qolgan maydon 45 mingkm² ni tashkil etdi. Har yili atmosferaga 75 million tonna tuz va chang ko'tarilib chang shelflarining uzunligi 200-400 km gacha va kengligi 30-140 km gacha yetdi. Ushbu ko'tarilayotgan va keng masofaga tarqalayotgan qum va tuzli changlar tuproqning sh o'rlanishiga asosiy sabab bo'lib, qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Mintaqada iqlim o'zgarishi kuzatilmoqda. Ilgari Orol dengizi Markaziy Osiyo hududida tabiiy iqlim balansini ta'minlab turgan. 1960-yillargacha yanvar oyida havo harorati o'rtacha - 60°C, iyulda esa +27°C ni tashkil etgan bo'lsa, hozirgi kunda yozda +47, +48°C ga ko'tarilib, qishda -25, -40°C gacha pasayishi kuzatilmoqda. Iqlim o'zgarishlari hududda kasalliklarga chalingan aholi sonining ortib borishiga, ayniqsa ayollar va bolalar o'rtasida kamqonlik va boshqa kasalliklarning ko'payishiga sabab bo'lmoqda.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, Orol dengizi muammosining kelib chiqish sabablarini qisqacha quyidagicha bayon etish mumkin:

- suv ko'p talab qiladigan ishlab chiqarish korxonalarining rivojlantirilishi va joylashtirilishi;
- qishloq xo'jaligida suvni eng ko'p talab qiladigan ekinlarni, ayniqsa, paxta va sholi ekin maydonlarining kengaytirilishi;
- hosildorligi past, sug'orish qiyin bo'lgan yangi ekin maydonlarini ochish va sug'orish ishlari sifatiga e'tibor bermaslik;
- sug'orish tizimlarini loyihalash, qurish va foydalanish ishlarining sifatsiz bajarilishi;
- sug'orish me'yorlarini joyni iqlim sharoitlarini hisobga olmasdan, yuqori hosildorlikka erishish maqsadida noto'g'ri belgilash;
- mintaqaning iqtisodiy rivojlantirishda atrof-muhitga salbiy ta'sir etishi mumkin bo'lgan jarayonlarning ilmiy asoslanmaganligi;

• mahalliy aholi turmush darajasini yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy siyosatning kuchsizligidir.

Keyingi yillarda Orol dengizi muammosini hal etishga qaratilgan qator konsepsiyalar, Xalqaro simpoziumlar, ilmiy amaliy konferensiyalar bo'lib o'tdiki, ularda taklif etilgan fikr va mulohazalarni hayotga tadbiiq etishda insoniyat hozircha tabiatning o'ziga xos qonunlari oldida ojizlik qilmoqda. Orol bo'yi hududlaridagi sanitar-epidemiologik, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik sharoitlarni tubdan yaxshilash, Orol dengizi sathini bir xil ushlab turish, so'ngra uni bosqichma-bosqich tiklash O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmaniston davlatlarining dolzarb vazifalaridan bo'lib qolmoqda. Bu vazifalarni amalga oshirish ko'plab davlatlarning birgalikdagi harakatiga bog'liq.

ADABIYOT

1. Shodimetov Y. Ijtimoiy ekologiyaga kirish. I, II qism, T., «O'qituvchi», 1994-y.
2. P.S.Sultonov Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish asoslari.
3. Чернова Н.М., Белова А.М. Экология. М., «Просвещение», 1988 г.